

وقفنامه مدرسه امامیه اصفهان

مهرداد چترایی

مقدمه

وقفنامه‌ها از جمله اسناد مهم تاریخی هستند که از جنبه‌های گوناگون، اهمیت و ارزش پژوهشی دارد؛ علاوه بر موقوفاتی که در متن وقفنامه‌ها معرفی شده‌اند، گاه نام و نشان کسانی هم که به عنوان واقف، متولی یا شاهد و ناظر در آن وقفنامه‌ها ثبت شده، برای شناخت وضع و حال زندگی آنها و شرایط اجتماعی و تاریخی روزگارشان، فواید زیادی خواهد داشت. به طوری که بعضی از وقفنامه‌های به جا مانده از قرون گذشته، یگانه منبع آگاهی ماست جهت شناسایی دقیق‌تر تعدادی از ابنیه تاریخی و آثار فرهنگی و دستیابی به حال و کار اشخاصی که جزئیات سرگذشت آنها از خلال همین اسناد، قابل دسترسی است.

درست است که «وقف» به عنوان میراث ماندگار اخروی برای بانیان آن دارای پشتوانه استوار دینی و عقیدتی در شرع مبین ماست، ولی در طول تاریخ، مطامع دنیوی «اریاب بی مروت دهر» یا اغراض و دلایل دیگر باعث شده تا شماری از موقوفات مسلم، از صورت وقف بیرون آید یا کاربردی دیگرگون یابد. بنابراین وجود وقفنامه یک موقوفه - دست کم - به پیشینه تاریخی و نوع و شرایط کاربری اصلی آن رهنمون می‌شود و بدین جهت، از بین رفتن وقفنامه‌هایی که در اثر سهل انگاری متولیان یا دنیاطلبی میراث خوارانشان، به دست ما نرسیده، حسرتی دوچندان بر دل می‌نهد؛ اصل موقوفه معدوم و وقفنامه‌اش هم نابود شده است.

وقفنامه مدرسه امامیه اصفهان

در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه‌ای از وقفنامه مدرسه‌ای در اصفهان موسوم به امامیه نگهداری می‌شود. بر اساس آنچه در متن این وقفنامه آمده، محل آن مدرسه در ضلع شمالی امامزاده اسماعیل و ظاهراً جزء متعلقات آن بوده است.^۱

امامزاده اسماعیل اصفهان

«در حاشیه شرقی خیابانی که به نام هاتف معروف است و در قدیمی ترین قسمت شهر اصفهان کشیده شده، مجموعه‌ای بس نفیس از معماری و تزئینات عهد سلجوقی و صفوی دیده می‌شود که به نام امامزاده اسماعیل شهرت دارد. این مجموعه عالی، شامل یک مسجد بسیار قدیمی به نام مسجد شعیبا و مقبره امامزاده اسماعیل، رواق، سر در و صحن آن است و یک گنبد بزرگ زیبای آجری از نوع گنبد‌های چهار سوهای اصفهان بر فراز سر در آن است که هر یک در زمان معینی ساخته شده است».^۲

بنای امامزاده اسماعیل، شعیبا و کتیبه‌ها، رواق و تزئینات آن‌ها را مرحوم «لطف الله هنرفر» در گنجینه آثار تاریخی اصفهان (ص ۵۲۱ - ص ۵۴۰) و «آندره گدار» در آثار ایران (ج ۴، ص ۳۰۸ - ص ۳۱۷) معرفی کرده اند. چندین بنای تاریخی مهم در این امامزاده هست که از آن جمله «یک چهار سو - یعنی یکی از این طاق‌های عظیمی که در چندین نقطه شهر بر چهار راه‌ها نهاده‌اند - در اینجا به سه کوچه و صحن یک مدرسه راه دارد. مدخل مسجدی کوچک و بنای امامزاده اسماعیل که در محل مسجد قدیمی تر ساخته شده، به این صحن باز می‌شود. از مسجد قدیمی جز تنه یک مناره و چند سر طاق ویران، چیز دیگری بر جای نمانده است».^۳

البته این امامزاده و مسجد مذکور که امروز در محلات مرکزی اصفهان قرار دارد، چند بار در دوره صفویه تعمیر شده و کاشی کاری‌ها و گچ‌بری‌هایی در صحن و سر در بیرونی و درونی آن صورت گرفته و کتیبه‌هایی که تاریخ کتابت آنها زمان شاه صفی، شاه عباس و شاه سلطان حسین صفوی را نشان می‌دهد، به آن افزوده شده است. مسجد شعیبا را بر اساس کتیبه‌ای که بر جانب شمال مرقد شعیباست و در تاریخ ۱۱۱۲ ق نوشته شده، اولین مسجد بزرگی دانسته‌اند که در اصفهان ساخته شده و بنای آن را به شخصی به نام ابوعباس مفتی، در زمان امامت حضرت علی (ع) نسبت می‌دهند. در متن کتیبه مذکور، این مطلب

۱. البته در اصفهان، مدرسه دیگری به امامیه (بابا قاسم) مشهور است که در منابع به تفصیل معرفی شده است: هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان: کتابفروشی تقفی، ۱۳۵۰، ص ۳۰۲ - ۳۱۴.

۲. هنر فر، همان، ص ۵۲۱.

۳. گداره، آندره و دیگران، آثار ایران، ج ۴، ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱، ص ۳۰۹.

را از کتاب اصفای ملا محسن فیض نقل کرده‌اند. قدیمی ترین اثر باقی مانده در این امامزاده، در منبت کاری شده ای است که از نفایس آثار تاریخی اصفهان به شمار می‌رود و دهلیز مقبره امامزاده اسماعیل را به مرقد شعیا اتصال می‌دهد. این در دو لنگه قدیمی، نخستین بار در مجله یادگار معرفی شد. کتیبه نقر شده روی آن که به خط ثلث بر بالای هلال چوبی در نوشته شده، به زمان پادشاهی سلطان محمود مظفری (ق ۸) اشاره می‌کند.^۱

همچنین در باب نسب امامزاده اسماعیل با وجود نسب نامه مشهور وی، نوشته اند که در «کتب معروف انساب سادات، چنین مردی شناخته نیست و نیز اینکه این اسماعیل را جد سادات طباطبا شمرده‌اند هم نالستوار می‌نماید.....»^۲. استاد جمشید مظاهری در تعلیقه محققانه خویش بر کتاب تاریخ اصفهان جابری انصاری، به بررسی نسب امامزاده اسماعیل پرداخته‌اند و منابع، احوال وی را چنین یادداشت فرمودند: «المجدی، تألیف نجم الدین ابوالحسن علی بن محمد؛ عمده الطالب والفضول الفخریه تألیف جمال الدین احمد بن عنبه؛ شجرة المبارکه تألیف امام فخررازی، سراج الانساب تألیف سید احمد گیلانی»^۳. ابنیه مجاور این امامزاده را که روزگاری مدرسه طلاب علوم دینی بوده است، شاه سلطان حسین صفوی جهت تحصیل و تدریس آن علوم وقف کرده است.

معرفی نسخه خطی و ویژگی‌های آن

تنها نسخه موجود از وقفنامه مدرسه امامیه به شماره ۱۵۱۸۱، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.^۴ این نسخه ۳۹ برگ دارد و به خط احمد نیریزی - خوشنویس نامدار قرن دوازدهم و از بزرگ‌ترین نسخ نویسان روزگار - است.^۵ انشای آن هم از آقا جمال خونساری (فرزند آقا حسین خونساری) است.^۶

۱. مجد زاده صهبا، جواد، «در تاریخی امامزاده اسماعیل اصفهان» یادگار، سال اول، ش ۴، آذر ۱۳۲۳، ص ۷۷ - ۸۰.
۲. جابری انصاری، میرزا حسن‌خان، تاریخ اصفهان، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری، اصفهان: مشعل، ۱۳۷۸، ص ۱۹۰.
۳. همان، ص ۱۹۱.
۴. در فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا) (درایتی، مصطفی، ج ۱۰، تهران: کتابخانه موزه، و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۰۷) این وقفنامه چنین معرفی شده:
۵. «وقفنامه مدرسه امامیه اصفهان / اسناد/فارسی [۱] (تهران مجلس، ش ۱۵۱۸۱) واقف: شاه سلطان حسین صفوی، انشاء آقا جمال خونساری/احمد نیریزی/نسخ/۱۱۲۹».
۶. برای شرح احوال نیریزی ر.ک: بیانی، مهدی، احوال و آثار خوشنویسان، جلد ۳-۴، تهران: علمی، صص ۱۰۲-۱۰۴۱.
۷. برای شرح احوال آقا جمال ر.ک: خونساری، جمال‌الدین محمد، شرح غررالحکم و دررالکلم، مقدمه و تصحیح

صفحات نسخه، جداولی با خطوط رنگی دارد و «اسامی متبرکه»، نام و القاب پادشاه، در متن کتابت نشده، بلکه به وسیله علامت [،] که با رنگ زرین بین سطور گذاشته، آن نامها را در بالای صفحه نوشته است.

در تمام صفحه‌های نسخه خطی، نشان سجع چهار مهر است که این عبارات بر آنها خوانده می‌شود:

- ۱- لا اله الا الله الملك الحق المبين ، فتح علی ، ۱۱۳۲.
- ۲- نصر من الله و فتح قريب ، عبده سيد مرتضى الحسيني، ۱۱۱۸.
- ۳- محمد بن محمد حسين ، يا : محمد حسين بن محمد.
- ۴- المتوكل على الله الملك الغني ، عبده محمد بن باقر سيد حسن الحسيني(؟).

در متن نسخه وقفنامه آمده است که شاه سلطان حسین صفوی فرمان به «تعمیر و تجدید بنای امامزاده اسماعیل و ساختن مدرسه‌ای در فضای خارج آستانه» آن می‌دهد و پس از اتمام، آن بنا و متعلقاتش را، «به عقد دوام وقف بر مدرسه مزبوره به شروط و قیود» در می‌آورد و «تمامی اعیان و عرصه مدرسه امامیه را از حجرات و حوض و چاه و جمیع ما یتعلق بها ، بر طالبان علوم دینی» وقف می‌کند و در این وقفنامه، شرایط تدریس و تحصیل و اسکان طلاب را ذکر کرده و مداخل و مخارج آن موقوفه را شرح داده است. این وقفنامه علاوه بر جنبه‌های هنری آن و معرفی مدرسه امامیه که ذکری از آن در منابع، به عنوان مدرسه علوم دینی نیست، جزئیاتی را از نحوه اداره تشکیلات آن، دروسی که باید در آن تدریس شود، نحوه پرداخت حقوق مدرسین و طلاب و مؤذن و خادم آن، چگونگی اسکان آنها و شرایط زندگی شان به دست می‌دهد.

تاریخ تحریر متن نخستین وقفنامه ۱۱۱۴ ق است و سپس در ۱۱۲۹ ق، با خط «استاد احمد نیری» مجدداً کتابت شده است. در پایان وقفنامه و پس از صیغه وقف، «قهوه خانه و شش باب دکاکین اصناف» که در حوالی امامزاده اسماعیل بوده، به موقوفات افزوده شده و به دنبال آن «قهوه‌خانه و هشت باب دکان اصناف در جنب حمام خسرو آقا» واقع در خواجه، پیشکش مقرب الخاقان آقا کمال ریش سفید حرم» به موقوفات پیشین اضافه شده است.

در آغاز نسخه این وقفنامه، یادداشتی با سجع مهر "اعتضاد السلطنه"^۲ که ظاهراً نسخه به کتابخانه وی

میر جلال‌الدین ارموی (محدث)، جزء اول، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۶، ص فط - قط.

۱. از بناهای بسیار معروف و زیبای اصفهان بوده که در عصر صفوی احداث شده (واقع در خیابان سپه کنونی) برای اطلاع از سرگذشت آن بنا، رک: جابری انصاری، همان، ص ۱۳۰ و حواشی استاد مظاهری بر آن در صفحات ۲۱۷ و ۲۱۸.

۲. اعتضادالسلطنه، علی قلی میرزا، فرزند پنجاه و چهارم فتحعلی شاه که وزیر علوم و نیز مدتی رئیس دارالفنون

وارد شده است ، با خط شکسته آمده ، بدین قرار :
« هو الله تعالی؛ کتاب مستطاب وقفنامه از
انشانات آقا جمال خوانساری علیه الرحمه است که
برای مدرسه امامیه که واقعه در دارالسلطنه اصفهان
است، نوشته که شاه سلطان حسین صفوی - انار
الله برهانه - موقوفاتی چند بر آن مدرسه وقف
نموده و به خط مرحوم میرزا احمد نیریزی است و
نخستین^۱ است؛ یکی تمام و سی و نه ورق است و

دیگری ناقص است و سی و یک ورق. چون از خطوط خوب و قطعات مرغوب مرحوم میرزااست، هر دو
را در یک مجلد جلد نموده ، داخل کتاب خانه مبارکه نواب مستطاب اشرف امجد ارفع والا شاهزاده آزاده
اعظم افخم اعتضاد السلطنه، وزیر علوم و صنایع و معادن و بحار ، علی‌قلی میرزا دام اجلاله گردید. تحریراً
فی شهر جمادی الثانیه سنه ۱۲۸۶ هجری». [سجع مهر]
همچنین در حاشیه یادداشت این سطور دیده می شود:

«هو، مخفی نماناد، این نسخه وقفنامه، سی و نه ورق تمام است؛ ابداً کسری ندارد و نسخه دیگر که
مطابق همین نسخه و بدون نقطه‌ای اختلاف است، هشت ورق از اوراق او کسر است و معلوم می‌شود از
میان برداشته‌اند؛ به نواب مستطاب اشرف امجد و لا معتمد الدوله^۲ دام اقباله ، به رسم تعارف داده شد. فی
شهر صفر ۱۲۹۷»

بدین ترتیب، نسخه حاضر که دارای سی و نه برگ است، متن کامل وقفنامه مدرسه امامیه است که
محل آن مدرسه، همان حجره‌ها و صحنی است که در ضلع شمالی امامزاده اسماعیل ، واقع بوده است.
به جهت اهمیت تاریخی - فرهنگی امامزاده اسماعیل و آثار کهنی که در آن قرار دارد و نیز از آنجا که
تاکنون در هیچ منبعی به مدرسه مجاور آن امامزاده و موقوفه بودنش اشاره‌ای نشده است، متن وقفنامه
آن مدرسه و متعلقات آن در این نوشتار، از روی یگانه نسخه شناخته شده آن تصحیح و منتشر می‌گردد.

بود. برای شرح احوال او ر.ک: بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران، ج ۲، تهران: زوار، ص ۴۴۲-۴۴۸.

۱. از نسخه دیگر وقفنامه در فهرس و منابع، اطلاعی به دست نیامد. ظاهراً نسخه دیگرش در اختیار متولی قدیم
موقوفه بوده است. اهالی و متولی امروزه امامزاده هم خبری از وقف و وقفنامه آنجا نداشتند.

۲. معتمد الدوله، فرهاد میرزا، پسر پانزدهم عباس میرزا. ر.ک: همان، ج ۳، ص ۸۶-۹۲.